

SOVYET RUSYA'DA SANSÜRE KARŞI MASKELEME YÖNTEMİ OLARAK "EZOP DİLİ"

Hanife SARAÇ*

Z

Ekim Devriminin ardından, kendi ideolojik fikirlerine kutsal ve mutlak gibi vasıfları kazandırma gayesinde olan sosyalist iktidar meşruyetini pekiştirme, toplumu tam anlamıyla boyunduruğu altına alma ve onu bu şekilde yönetme amacıyla hareket eder. Hedefine ulaşmak için, kendi otoritesini kabul ettirme, düşünsel ve davranışsal kalıplar dünyasını dayatma maksatlı davranışlar dünyasının oluşturulmasında en önemli faktörün dil olduğunu bilerek planlamalarını yapar. Daha sonra geliştirdiği ve novoyaz (yeni söylem/newspeak) adını alacak totaliter dili kullanarak da tesis ettiği siyasi kültürün uyumunu ve devamlılığını sağlamaya çalışır. Bireyin siyasi iktidara göre şekillendirilmesini sağlayan bilişsel evreni yaratmak için manipüle etme üzerine kurulu bu yeni söylem kullanılır. Novoyaz, değişen rejimle birlikte özellikle politik sözcüklerin yeni çağrışımlarını oluşturmak üzere yeni bir sözlük hazırlamak, karışık kısaltmalar oluşturmak, Sovyetlere özgü yeni kelimeler üretmek suretiyle dilin politize edilmiş haline işaret eder. Manipülasyon ve mobilizasyon aracı olan bu yeni söylem bireyin siyasi iktidara göre konuşlandırılması için gerekli bilişsel evreni yaratır. Novoyaz, varlığını dil üzerinden sürdüren yazarları e böler: statükoyu koruyucu bir rol üstlenerek eserlerini novoyazın toplumsal fonksiyonları ışığında üretenler ilk grubu oluştururken, ideolojinin pratikteki açıklarını gözlemleyerek yeni söylemi benimsemeyip tali yollar arayışındaki bir diğer grup g yolunu tercih eder. G imkânı bulamayıp, sisteme ve statükoya uyumlu yığınlar arasında yer almayı reddeden son grupsa ezop dilini kullanmayı tercih eder. Alegorik ifade dilinin zengin katmanlarını içeren ezop dili, adı geçen üçüncü grup için Sovyet sansür komitesini atlatarak okuyucuya ulaşabilme yolunda yeni bir dil imkânı sunar. Bu alışmada, Ekim Devrimiyle birlikte dil birimleri temelinde bilinçli bir şekilde gerçekleştirilen değişiklikler ve kendisini bu değişiklikler karşısındaki siyasi duruşlara göre konuşlandıran Sovyet entelijensiyası ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ezop dili, novoyaz, Ekim Devrimi, Sovyetler Birliği, Totalitarizm.

* Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü, Trabzon, ORCID: 0000-0001-8280-4624, caylakhanife@gmail.com

ABSTRACT

After the October Revolution, the socialist power which intended to acquire holy and absolute qualities for its ideological thoughts acted in a way to reinforce its legitimacy, to completely yoke the society and to govern it such. In order to reach to its goal, it established plans knowing that the most significant factor is language in having its authority accepted and in creating a world of total movements with an intention to impose intellectual and behavioural stereotypes. Later, it attempts to maintain the consistency and the continuity of the political culture which it had established and developed using totalitarian language and which would be called novoyaz. A new discourse (newspeak) arose based on manipulation to create a cognitive system in which individuals are shaped according to the political power. Novoyaz refers to the politicization of language by creating a new dictionary, producing complicated abbreviations and establishing new words that are unique to Soviets in order to cause new associations of political words in consequence of the new regime. As a new instrument for manipulation and mobilization, this new discourse (newspeak) creates a cognitive system required for deploying individuals according to the power. Novoyaz divides writers who sustain their existence through language into three categories: the first group is the writers who produce works in the light of social functions of novoyaz by assuming the status quo as a protective role; the second group is the writers who chooses emigration since they observe the inconsistencies of ideological practice and do not accept the new discourse; and the third group adopts Aesop's language for they cannot emigrate but also reject to take place among the masses in conformity with the status quo. Aesop's language which contains the rich layers of allegorical expression language provides a new language possibility for the third group in reaching to the reader by escaping the Soviet censorship committee. This study discusses the deliberate changes on language units after the October Revolution and the Soviet intelligentsia's political deployment of itself against these changes.

Keywords: Aesop's Language, Novoyaz, October Revolution, the Soviet Union, Totalitarianism.

Giriş

Mecaz, hakikatın köprüsüdür

XX. yüzyıla damgasını vuran Ekim Devrimi ülkedeki sosyal dinamiklerin tamamını etkisi altına alır. I. Dünya savaşı sırasında propaganda ve ajitasyonun gücünün farkına varan Sovyet totaliter yönetimi bütün bu dinamikleri dil olgusu üzerinden gerçekleştirebileceğinden emindir. Rejimin yerleşmesi için algıyı yönlendirecek ne kadar araç varsa seferber edilir. Algıyı yöneterek eylemleri denetim altına almak isteyen siyasi otorite, örgütlü bir propagandanın gerekli koşullarını oluşturmak için kolları sıvar. Dilin önemine ilişkin çok sayıda metne imza atarak Komünist Partinin dil politikala-

rını belirleyen Vladimir İlyiç Lenin, gazete ve sözlü bildirinin, ancak retorik-
ğinde açıklığı, sadeliği, halkın anlayacağı bir dili benimseyen, halka uzak
terminolojileri, tanım ve çıkarımları kullanmamayı, önceden karmaşık bir
şekilde hazırlanmış ancak halka son derece uzak metinlerden kaçınmayı
gözeten propagandacılar sayesinde başarılı olabileceğini dile getirerek bir
nevi toplumsal kodları değiştirmenin tarifini vermiştir.

Propagandanın amacı, bireyin kabule zorunlu olmadıkları bir düşünce-
yi, istekleriyle kabule ve onu yapmaya zorlanamayacakları bir hareketi is-
tekleriyle yapmaya yöneltmektir (Onaran, 1984: 67). Bu şekilde belirlenen
paradigmayı hatırlayacak olduğumuzda devrimin ardından Rusya'daki re-
jimin gömlek değiştirmesiyle birlikte yeni yönetimin devamı ve başarısı için
bu kodların değişmesinin elzem olduğu açıkça görülmektedir.

İdeolojik totaliter düzen içerisinde, bütün toplum politikleştirilmekte
ve bireyler belli bir kalıba sokulmaktadır. Bu dayatma sonucu ortaya çıkan
"yeni insan"ın organik toplum bünyesine zorla ayak uydurması sağlanır ve
mevcut durumu sorgulamaya yönelik (Linz, 1984: 21) tek bir meşruiyet
dünyası içerisinde tek tip iktidar ve tek tip insan yaratılarak statüko sürdü-
rülür (Çetin, 2002: 22).

Kendi ideolojik prensiplerini eğitim kurumlarını kullanarak tüm top-
luma işleyen totaliter devlet, topluma istediği gibi yön vermekte ve kendi
ideolojik anlayışlarının ürünü olan simgeleri ve dili toplum bünyesine ka-
bul ettirmektedir. Askeri güç ve zorbalık kullanılarak elde edilen totaliter
iktidarın sürdürülebilmesi, sonrasında kullanılan dile bağlıdır. Gündelik
yaşantının tüm alanlarına sirayet eden dil sayesinde totaliter sistem, sosyal
hayatın tamamını siyasallaştırabilir. Toplum hafızasının dejenere edilmesi
ve sonrasında yeni bir hüviyet kazandırılması için dil, en önemli vasıtalar-
dan biri olarak etkin bir şekilde kullanılır (Rupnik, 1993: 295).

Sovyet Rusya özelinde incelendiğinde bu dönemde dilbilimde halk ara-
sında dilin birden fazla türünün konuşulması hâli anlamına gelen diglossiya
ortaya çıkar. Bu terimle anlatılmak istenen, o döneme ait sözcüklerin, tam-
lamaların hatta sloganların ortaya çıkışıyla oluşan bir dil olgusudur. Totali-
ter söylemle ilgili bir dil olgusunu ifade eden, daha sonra novoyaz adını
alacak olan bu terim, George Orwell tarafından ilk kez yazarın 1984 adlı
romanında kullanılmıştır. İngilizcesi newspeak olan terim, daha sonra Rus-
lar tarafından Rusça'ya новый язык (noviy yazık) sıfat tamlamasının kısaltı-
lmış hali olan Novoyaz (yeni dil) olarak çevrilerek kullanıma girmiştir.
Orwell'in terim üretme amacı gütmeksizin bulduğu sözcük, zamanla totali-
tarizmin dilsel boyutu incelenirken başvurulan en önemli terim halini al-
mıştır. Bu terimle, Sovyet döneminde sanatı ve edebiyatı araçsallaştırmak
için dil birimleri temelinde bilinçli olarak yapılan değişiklikler kastedilmek-
tedir (Çaylak, 2017: 195).

Simge kullanımı da dille ilgili adı geçen değişikliklerin içinde yer alır
"öğrenme süreci bir yerde simgeye bağlanır, simgeler birden çok kimsenin
paylaştığı bir toplum haritası oluşturur, simgeler bazı toplumsal çağrışımla-

rın taşıyıcısıdır, simgeler bu açıdan ‘yükü’ olarak işlevlerini gerçekleştirirler” (Mardin, 1976: 63). Bu değişiklikler, Rusçada savaşa ilgili sözcük ve deyimlerin, örtmece¹ ve dolaylamaların yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanması şeklinde kendini göstermiştir. Rusça söz varlığının ideolojileştirilmesi ve bu vesileyle planlı bir kişilik inşasının sağlanması için Sovyet yönetimi buyrukları uyarınca Açıklamalı Büyük Sözlük (Толковый словарь Ушакова) adında yeni bir sözlük hazırlatılır. Bu sözlük, onun dil bilincine etki ederek üstünlük hissettirmek, düşünsel dünyasını alabildiğince daraltmak amacıyla primitif insana yönelik tasarlanmıştır (Vıgotski, Luriya, 1993: 74-75). Sözcüklerin, ideologemelerin² açıklamalarının yanına, yeni tip anıştırma³ metinler diğer bir deyişle Sovyet yöneticilerin konuşmalarından örnekler verilmiştir (Krongauz, 1993: 162). Örneğin demokrasi, özgürlük, din sözcükleri Uşakov’un açıklamalı sözlüğünde şu şekilde verilmiştir:

“Demokrasi (демократия): Egemenliğin, bizzat halkta, yığınlarda, dolaysız veya temsili örgütlerde olduğu yönetim biçimidir.

“Burjuva ülkelerinde sadece kâğıt üzerinde bir demoksrasi söz konusudur. Sovyet devrimi, burjuva (sömürücü, kapitalist ve zenginlere hizmet eden) demokrasinden farklı olarak sosyalist demokrasinin (emekçilere hizmet eden) gelişimi için benzeri görülmemiş bir teşvik oluşturmuştur” (Lenin).

Özgürlük (свобода): Öznenin iradesini ortaya koyma imkânıdır. “Engels Özgürlük ve gereklilik arasındaki ilişkinin doğru tanımını yapan ilk kişidir. Onun için özgürlük gerekliliğin idrakıdır” (Lenin).

İrade özgürlüğü (свобода воли): Toplumsal-politik yaşamla herhangi bir sınıfın faaliyetini birleştiren sınırlama ve sıkılganlığın bulunmaması halidir. “Burjuva toplumunda özgürlük yalnızca sömürücü, üstün sınıf için vardır. Özgürlük, eşitlik, kardeşlik (1789 Fransız Burjuva Devrimi sloganı). Evet, İngiliz, Fransız, Amerikan beyleri sizin özgürlüğünüz, emeğin kapitalizmin zulmünden kurtulmasıyla çelişiyorsa yalan dolandan başka bir şey değildir diye cevap veriyoruz buna” (Lenin).

¹ Kimi varlıklardan, nesnelere söz edildiğinde doğacak korku, ürkme, iğrenme gibi duyguların, kötü izlenim ve çağrışımların önlenmesi amacıyla yönelen ve dünyanın her dilinde rastlanan bir değiştirme olayıdır.” bkz. Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

² “İdeologeme” her metnin yapısının farklı düzeylerinde somut olarak okunabilen, metne tarihsel ve toplumsal yerlemlerini veren metinlerarası bir işlemdir. Öyleyse metni bir “İdeologeme” olarak görmek, metni bir metinlerarası görüngüde incelemek, onu birer metin gibi okunduğu toplum ve tarih içerisinde de düşünmektir. Bir metnin “İdeologeme”si sözcelerin bir bütün içerisinde dönüşümü olduğu gibi, bu bütünün tarihsel ve toplumsal metin içerisine sokulmasıdır aynı zamanda. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kubilay Aktulum, *Metinlerarası İlişkiler*, 39 vd.

³ Anıştırma metinler, “birey için bilgi ve duygu açısından değer taşıyan; bireyüstü niteliği taşıyan, yani, bireyin bulunduğu çevrede çok iyi bilinen ve özgün dili taşıyan/konuşan birey ve bu dilsel kimliğin söyleminde sıkça başvurulan metinlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. N. S. Biryukova, “Anıştırma Olgu Türleri Üzerine” (çev: O. Kozan), *Kültürdilbilim: Temel Kavramlar ve Sorunlar* (ed. O. Kozan), Gazi Kitabevi, Ankara, 2014, s. 108.

“Gerçek özgürlük, sömürünün ortadan kaldırıldığı, bir sınıfın diğer bir sınıfı ezmediği, işsizlik ve fakirliğin olmadığı, insanın işinden, yuvasından, ekmeğinden olma kaygısıyla titremediği yerdedir” (Stalin).

Din (религия): Mucizevî güç ve varlıklara inanca, mistiğe dayanan görüş ve tasavvurlardır.

“Marx’ın ‘din halkın afyonudur’ sözü marxizmin din meselesiyle ilgili dünya görüşünün temel taşıdır” (Lenin).

Din, sürekli başkaları için çalışma, ihtiyaç ve yalnızlıkla ezilen yığınların üzerindeki manevi bir zulüm çeşididir (Lenin).

Totaliter Rejime Karşı Aydın Yaklaşımları

İktidar, dil üzerinden hayata geçirdiği yöntemlerle, “noksansız bir ahlak kodu” (Hayek, 1999: 80) aracılığıyla toplumun birbirine benzeşmesini ve siyasal iktidara karşı ortak anlamlar yüklenmesini sağlar (Çetin, 2002: 28). Bu işlevler; dünyamızın içindeki nesnelere sınıflandırma, yaşadığımız toplulukta önemli tutulan değerlerin neler olduğunu hatırlatma ve onlara uymaya zorlama, bu değerleri içermeye, bazı hislerimizi boşaltma ve açığa dökme, son olarak da bilişsel bir evren kurmadır (Mardin, 1976: 63). Sovyet rejiminin bu evreni peyderpey oluşturmasının ardından iktidar söylemi doğrudan birey söylemini etkiler. Halk kendisine dayatılan bu evren içerisinde bu dilde konuşmaya, yazmaya başlar. Rejim, bu türden girişimlerle “yeni bir insan modeli” yaratma gayesi güder. Sovyet kimliğini benimsemiş, gelişmeye odaklı, akılcı, üretimi önemseyen ve adanmışlığı temel alan bir Sovyetlilik hüviyetinin tesis edilmesi, bütün Sovyet liderlerinin ulaşmaya çalıştığı en önemli hedeflerden birisidir. Batı bu yeni insanı kimi zaman ironiyle “homo soveticus” olarak adlandırır.

Totaliter rejimin tektipleştirmeye yönelik adımları dönemin entelektüellerini zorunlu bir seçime mecbur kılar. Devrimden sonra kurulan yeni toplum düzeninde kendisine yer bulamayan pek çok sanatçı ve aydın, ülkede ortaya çıkan kargaşa ortamının düzelmesini beklemek amacıyla kısa süreliğine yurt dışına çıkmış, bunlardan büyük bir çoğunluğu bir daha vatanına dönememiştir. Öte yandan Lenin başa geçtikten sonra 1917 Devrimi’ni hoş görmeyen aydınlar sınır dışına gönderilir (Üçgül, 2006: 119). Birinci grup özgür bir yaratıcılık evreni arayışıyla göç yolunu seçerken, statükonun toplum için en uygun yapı olduğuna inanarak, çoğu zaman bireyselliğini yitiren ikinci grupsa Sovyetlerde kalmayı yeğler. Bu iki grup birbirlerine ağır eleştirilerde bulunur.

Çoğunlukla Amerika, Batı Avrupa ve İsrail’e göç eden yazarlar, ikinci grubu statükocu-konformist olarak niteleyerek entelektüelliğin içini boşalttıklarını iddia ederler. Onların yazınsal yaşamının var olan durumu haklılaştırma, statükonun kabulünü yaygınlaştırma ve kurulu düzeni güvence altına alma arayışındaki girişimlere hizmet ettiğini savunurlar (Cipriani, 1987: 4). Dolayısıyla bu grubun yazınsal varlıklarının siyasal iktidarın meşruiyet arayışına çanak tutmaktan ibaret olduğunu var sayarlar.

Göç imkânı bulamayan, bununla birlikte statükoculuğun entelektüelileteyle oksimoron teşkil ettiğini düşünen bir üçüncü grup daha söz konusudur. Bu gruptaki yazarlar çeşitli sebeplerle göç etmemiş/edememişse de eserlerini totaliter retoriğin esiri olarak kaleme almayı da yeğlemezler. Totaliter rejimin kontrolünde yazarlar üzerinde tahakkum kurulduğunu göreyerek, yaratıcılıkları için tali yollar arayışı içine girerler. 1920'li yıllar Sovyet yazarların hâlâ kısmen özgür olduğu yıllardır, 1930'lu yıllara gelindiğinde yeni rejim büyük oranda oturmuştur. Kimi yazarların kurşuna dizilmesi, kimilerinin kamplara gönderilmesinin ardından oluşan baskıyla yazarların bir kısmı konformizm yolunu seçerek eserlerini, dikte edilen ilkeler ışığında vermiştir. Resmi ideolojiye hizmet eden bu yazarların çoğuna memur nazarıyla bakılır.

Ekim Devrimi sonrası Sovyetlerde üretmeye devam eden yazarları yeren göçmen yazarların çoğu, dilin doğal alanından uzak olduklarından güncel dilden uzak, kendini tekrar eden, tekdüze eserler vermeye başlar. 1920'lerin Sovyet yazarı için ise değişen gerçeklikler ışığında biçimsel arayışlar yaygındır. Göç, yazarlar için marazi bir durum teşkil eder. Dilin doğal ortamındaki devingenliğini yakalayamamaları ayrıldıkları ülkenin gerçekliğini yeterince net resmedemelerine, yerleştikleri ülkelerdeki gerçekliğe de bütünüyle hâkim olamamalarına, eserlerin ekseninin göçmen gettoları olarak belirlenmesine neden olur. Ne var ki göçmen gettosunun yaşamı, okuyucuyu cezbetmez ve bu nedenle bazı göçmen yazarlar, devrimi kabul lenemeyip ayrıldıkları Sovyetlere 1920'lerde geri dönerler.

Ne Statüko Ne Göç Diyenlerin Yolu: Ezop Dili

Ne statükoyu, ne de göçü seçen yazarlar, totaliter tekeli eleştirilemez bir alana yükselterek iktidar memuru gibi hareket eden bireyler olmayı reddederler ve eserlerini Ezop dilinde kaleme almaya başlarlar. Ezop dili; edebiyat terimleri sözlüğünde (1974) zorunlu alegori; Sovyet Ansiklopedik Sözlüğünde (1980) şifreli yazı, alegori, yazarın düşüncesini bilinçli bir şekilde maskeleymesi; Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğünde (1983) ifade özgürlüğünden yoksun, sansür altındaki edebiyat, eleştiri ve basın başvurduğu alegorinin, kriptolu yazının özel bir türü olarak tarif edilir. Ezop dili, metnin kodlarını metinler arası ilişkiler üzerinden deşifre edebilecek donanımlı okuyucuya hitap eder. E. Etkind konuyla ilgili çalışmasında Ezop dilinin, bireyi çevreleyen gerçeklik, siyasi atmosfer bağlamında son derece dikkatli bir okuma gerektirdiğinin "Totaliter rejimde yazma-okuma kanunları basın yayın özgürlüğünün bulunduğu ülkelerdekinden farklıdır" sözleriyle altını çizer (Svirski, 1979).

Ezop dili yazarın, sansürcüyü de atlatarak okuyucuyla özel bir bilgi paylaşmasına olanak sağlayan, içinde bulunulan dönemin zorunlu kıldığı, toplumsal-politik meselelerinin ele alımında alegorik anlatım biçimlerinin yeğlendiği edebi sistemdir (Kvyatkovski, 2000: 3), söylenilenin direk anlamının ardında, yazarın asıl düşüncesi ve amacını açığa çıkaran bir arka plan gizlidir (Margolina, 1990: 407). Sansür için tali yollar arayan yazarlar çeşitli

edebi araçlar yardımıyla kalkan oluşturarak hem sansürü atlatırlar hem de söylemek istediklerini ifade edecek yeni bir dil imkânı yaratmış olurlar.

Rus okuru, Ezop ismiyle ilkokul sıralarında, fabl yazarı İ. A. Krilov'un (1769-1844) işlendiği derslerde karşılaşır. Ezop diliyle fabllardaki alegorik anlatımla tanışır. Dönemin sorunları üzerine oluşturulan Krilov fablları, yorum açısından evrenseldir. Eğitimin ilk yıllarında çocukları bir metin hakkında konuşurmak, dikkatlerini çekmek ancak metnin güncel ve anlaşılır olduğu durumda mümkün olabilmektedir. Bu yüzden ilkokuldaki edebiyat derslerinde alegorik anlatımın yorumlanması mümkün olduğunca sadeleştirilir. Daha sonra, lise yıllarından itibaren içerik analizi biraz daha zorlaştırılır, öğretmen öğrencilerin dikkatini alt metindeki sosyo-politik mesaja yoğunlaştırır (Denisenko, 2014: 70). Örneğin, ilkokul öğrencilerine Krilov'un Dörtlü (Квартет) isimindeki fablı, gevezeliğin ve cahilliğin eleştirildiği bir analiz üzere öğretilirken, lise öğrencilerine bu bilgilere ek olarak fabldaki prototipin I. Aleksandr (1777-1825) tarafından oluşturulan devlet konseyini temsil ettiği açıklanarak sosyo-politik mesajla bağlantı kurulur. Öğrenciler bu sayede, ileriki programlarında yer alan, Ezop dilinde yazılan bir diğer eser olan Saltıkov-Şcedrin'in Bir Şehrin Tarihi (История одного города) yapıtının alegorik çözümlemesini yapabilir, çoğu imgenin Rus çarlarını ve politikacıları temsil ettiğinin ayırımına varabilir.

Ezop dili 1970'li yıllarda yeniden gündeme gelir. 1950'li yılların ortasında Sovyet siyasi yaşamının önemli dönemeçlerinden biri olan Çözülme Dönemi (оттепель) kısa sürse de toplum bilincini özgür düşünce havasına sokmaya yetmiştir. Komünist Partinin XX. Kongresinde ilk kez Stalin rejiminin suçlanması ve XXII. Kongresinde halkı yeni yönetimin daha kucaklayıcı olacağına inandırmak istemesi neticesinde parti yönetimi, kimi zaman etraflıca düşünmeden kimi zaman da kendiliğinden bireysel ifade özgürlüğü hususunda "taviz" verir. Böylece, o sıra yabancıların Sovyetlerde, Nazi ölüm kamplarına benzer kampların bulunduğunu anlamasını sağlayan İvan Denisoviç'in Bir Günü (Один День Ивана Денисовича) gibi muhalif bir eser bile okuyucunun karşısına çıkma şansı bulur (Denisenko, 2014: 70).

Halkın manevi olarak azad edilmesinin miladı nazarıyla bakılmaya başlandığı bu süreçte rejimin tehlikeye girdiğini düşünen iktidar, eski düzene geri döner. Çözülme geride kalmış, tam anlamıyla çöküş 60'lı yılların ikinci yarısına rastlamıştır. 1966 yılında yazarlar Yuliy Daniel ve Andrey Sinyavski Sovyet düzenini kötüleyen metinler yazmakla ve bu metinleri bastırılmak üzere yurtdışına çıkarmakla suçlanarak 5-7 yıl arası kamp cezasına çarptırılırlar. İktidarın bu kararı entelijensiya arasında Sovyetler boyunca görülmemiş bir infiale neden olur ve yazarları savunmak üzere büyük bir imza kampanyası yürütülür, sokak yürüyüşleri düzenlenir (Gordin, Ya. Zanyatiya istoriyey kak oppozitsionnyy akt, <http://magazines.russ.ru/znamia/2001/4/itogi.html>). Parti politikalarıyla ilgili memnuniyetsizliğin tehlikeli bir yere doğru ilerlediğini anlayan yönetim ideolojik kontrolü artırır. Komünist Parti sansür kurallarını yeniden katılaştırır. Araştırmacı A.

Blyum, o süreci “Daniel-Sinyavski davası sansür kısılcının daha büyük bir kuvvetle sıkılmasına neden oldu” sözleriyle aktarır (Blyum, 2011: 492).

Dava süreci daha sonra yazılan eserlerin okuyucuyla buluşmasını zorlaştırarak çoğu zaman imkânsız kılar. Ancak Çözülme Dönemiyle birlikte edebi çevrelerde yeşeren özgür düşünce fikri, yazarları yeni bir arayışa iter. Devlet mekanizmasını atlatarak okuyucuya ulaşmanın birkaç yolu vardır. Sovyetler Birliğinde basılamayan kitaplar ya Batı’da ya da samizdat⁴ yoluyla basılabilir. Bir üçüncü yol ise tarihin tozlu raflarından inen Ezop dilidir (Blyum, 2011: 584). Eserlerin yurtdışında basılabilmesi ve samizdatta çoğaltılabilmesinin ağır cezalar getirmediği göz önünde bulundurulduğunda, yazarların eserlerini sansür komitesinden geçirme çabasının altında okura legal kanallarla ulaşabilmekten başka bir sebep yattığı düşüncesi akla gelmektedir. Abhaz yazar Fazıl İskender bu duruma “Yazarın iktidarı atlatarak eserini resmi ideolojinin yayınevinden çıkartabilmesi, mahirliğini en üst düzeye taşımasının işaretiydi, Ezop dili bu yüzden o denli önemliydi” sözleriyle ışık tutar (İskender, F. İnterv’yu “Çayke”, <https://www.chayka.org/node/1816> (E.T: 23.12.2017). İskender “Yok edileceğini düşündüğüm yerleri en iyi şekilde yazıyorum” derken, okuyucuya iletmek istenilen düşüncenin sansürcünün metne müdahale edemeyeceği şekilde ifade edilmesini kastetmektedir.

Ezop dili yazarın iktidarla mücadelesinde yegâne silahıdır. Devletin sıkı bir sansür mekanizması olmasına, buna direnmenin güç olmasına karşın mekanizmanın nadiren de olsa açık verdiği olmuş, devletin basımına kati suretle müsaade etmeyeceği göndermeler içeren kimi eserler basılabilmektedir. Eleştirmenler ise bu açığın müsebbibi olarak yeterince yetkin olmayan sansürcülerini göstermektedir.

Ezop Dili Kullanımına Örnekler

Sovyet Rusya’da sansür komitelerinin ağır denetimlerinden sıyrılmaya çalışan yazarlar ve sanatçılar eserlerinde Ezop dilinin çeşitli uygulamalarına imza atarlar. Çarpıcı örneklerden birisi Fazıl İskender’in Sovyet Rusya’da yayımlanan ve bolca alegoriye başvurduğu Tavşanlar ve Boa Yılanları (Кролики и удавы) eseridir. Yazar adeta totaliter rejimi resmettiği eserde tavşan krallığı ve boa çarlığı adını verdiği iki devletin başında bulunan diktatörlerin mücadelesini ve birbirileri üzerine hâkimiyet kurma çabalarını anlatır. Bu çabaların gerçekleştirilmesi için toplumun korku ile terbiye edilmesi ve rejimin ideolojisi ile belli kalıplara sokulması gibi yöntemlere başvurulduğu üzerine vurgu yapılır. Eserle ilgili yapılan birçok değerlendirmede İskender’in, boa çarlığının başındaki diktatör yüce piton karakteri ile Stalin’e gönderme yaptığı ifade edilir.

⁴ Sovyetlerde, el yazmalarının temize çekilip çoğaltılmasıyla okunup elden ele paylaşma biçiminde okura ulaştırma yöntemidir. Konuyla ilgili bilgi için bkz. Eda Havva Tan Metreş, “Stalin: Devrim Üniversitesinden Sovyet Olimpos’una”, *Liderlerin Sovyeti (Devrimden Prestroykaya)*, 2017, s.60.

Sovyet dönemi yazarlarından Vladimir Voynoviç de Antisovyet Sovyetler Birliği (Антисоветский советский союз) adlı kitabında Ezop dilinin zekice kullanıldığı bir anekdottan şöyle söz eder:

"Sansürcü ve editörlerin yaptığı bu türden hatalara Sovyet yayıncılık jargonunda basit hata deniliyordu. On yıl kadar önce Yuri Gastev matematiksel mantıkla ilgili 'aykırı' bir kitap yazmıştır. Kitabının önsözünde en büyük teşekkürü kendisine büyük yardımları dokunan doktorlar Cheyne ve Stokes'a⁵ eder. Ancak bu iki isim ne matematikçidir ne de mantıkçı. Stalin döneminde hapse atılan bilim insanı matematikçi Gastev, cezaevinde radyo dinlerken Stalin'in cheyne-stokes solunumu sendromuna⁶ yakalandığı haberini işitir. Tıpçı koğuş arkadaşları, bunun tiranın ölümünün yakın olduğu anlamına geldiğini söylerler. Kısa bir süre sonra dedikleri gerçekleşir; Stalin ölür ve Gastev serbest bırakılır (Karamurza, 2003: 113), bilimle uğraşmaya devam eder" (Bloh, 2005: 513). Mizahi yönü güçlü olan Gastev önsözünde bu doktorlara teşekkür ederek Stalin'in ölümü sayesinde bilime döndüğünü ima eder (Voynoviç, 1992).

Sovyet sansür komitesinin, baskı ve tahakküm araçlarıyla şarkı sözlerine bile müdahale etmesi, sansürün hangi noktalara kadar sirayet ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Ünlü Sovyet şair ve çevirmen Oleg Çuhontsev'in (1938) Eski Defterlere Veda (Прощанье со старыми тетрадями) şiirindeki:

*Öyle uzun ki yollar,
Öylesine karanlık ki güz,
Yola çıkmaya değmez,
Başını defterine eğmenle,
Kaldırman bir olur,
Bir bakmışsın kış gelmiş yine!*

(<http://chuhoncev.poet-premium.ru/poetry/izbran.html>).

sözlerinin, Sovyet tarihinin önemli bir evresi olan Çözülme Dönemini işaret ettiğinin, dönemin metinlerarası ilişkiler kurabilen entelijensiyası tarafından anlaşılması zor olmamıştır. Stalin'in kötü olduğunun ilk kez yüksek sesle dile getirildiği Komünist Partinin XX. Kongresi⁷, Sovyet döneminin kayda değer toplantılarından biri olarak addedilir. Şiirin alt metinde, yazan

⁵ Jonh Cheyne ve William Stokes, 19. yüzyılda bu solunum hastalığını tanımlayan doktorların adıdır.

⁶ Cheyne-stokes solunumu, tıp dilinde apne adı verilen solunumun yavaş yavaş hızlanıp, bir noktadan sonra da yavaşlayarak tamamen durması sürecini ifade eder.

⁷ Kongrenin biteceği gün 25 Şubatta kongre programının olağan akışında yer almayan bir oturumun planlandığı bilgisi delegelere verilir. Krusçev, sabah gerçekleştirilen oturumdaki konuşmasında kişilik kültü temelinde belli belirsiz göndermelerle tek bir kişinin olması gerekenden fazla yüceltilmesinin doğuracağı sıkıntıları anlatır ve Stalin'in bu tür bir hataya düştüğünü ifade eder. Dinamikleri ve ilkeleri gereği Marksizm ve Leninizm ile taban tabana zıt olan bu hatadan Stalin'i sorumlu tutar.

çizen kesimi heveslendiren Çözülmenin uzun sürmeyen özgürlük havası, kısa süren güneşli günler metaforuyla tarif edilir. Güneşi, yani Çözülmeyle gören yazarlar bu hava içinde yazmaya başlar ancak dönemin sona ermesi, diğer bir deyişle totaliter sıklığın geri dönmesi kış metaforu üzerinden açıklanır. Bu özgürlüğün hikâye olduğu, dolayısıyla kalem oynatmaya değmeyecek kadar kısa sürdüğü ima edilir.

Siyasal iktidarın toplumun mutlak itaatini sağlamak ve onu yönetmek için kendi belirleyiciliğinin kabul edilmesine duyduğu istek ve inançla artırdığı sansür önlemlerinin, sadece yazın ve şarkı sözleriyle kalmaması, sinemayı da kapsamaması sonucu Ezop dili sinemada da kullanılır. Sıradan Faşizm (Обыкновенный фашизм) Ezop dilinin kullanıldığı filmlerin en çarpıcı örneklerinden birini teşkil eder. Filmin yönetmeni ve senaristlerinden olan Mihail Romm, faşistlerin ideal toplum inşa etme çabalarını Sovyet izleyicisinin kendi yaşamlarıyla paralellik kurabileceği ironik bir kurgu içerisinde verir. Film gösterime girdiğinde Sovyetlerin, Hitler ve yanlılarının yaptığı zulümlerden haberdar olan, diyalektik düşünebilen kesimini Hitlerizm ve Sovyet sistemi arasındaki benzerlik derinden sarsmıştır. Film 1965’te gösterime girdiğinde Romm’un ustaca göndermeleri sinema salonundaki benzer dünya görüşüne sahip izleyicilerin yıllarca kendilerine anlatılan faşist diktanın içeriğinin aslında kendilerine çok da uzak olmadığını anlamalarına yardımcı olmuştur.

Rus yazar Yuri Trifonov da (1925-1981), kısa hikâyelerinden başlayarak, kimi zaman, mecazdan hakikate yürüdüğü anlatım biçimi olarak nitelendirilebilecek Ezop dilini kullanır. Bu anlamda Brejnev dönemi atmosferiyle ilişkilendirilen Güvercin Ölümü (Голубиная гибель) adlı hikâyede, Ekim Devrimiyle zarar gören aile yuvasına gönderme yapılır. Trifonov, Moskova metinlerinin genelinde hassas tarihsel konulardan söz ederken doğrudan ifadeler kullanmak yerine, düşüncelerini satır aralarına gizleyerek, metaforlar yardımıyla örtülü bir üslup kullanır (Tan Metreş, 2016: 275). Eserde, kış sonu pencerelerinin kenarına dost canlısı bir güvercin ailesinin yerleşmesiyle yaşamları değişen bir çiftin, bu davetsiz misafirler nedeniyle başlarının derde girişi ele alınır. Ezop dili, leksik düzeyden, diğer bir deyişle ayrı ayrı kelimeler, cümlelerden ziyade hikâyenin bütününde kendini gösterir. 1950’li yılların siyasi, sosyolojik, psikolojik atmosferi resmedilmektedir. 1957 yılında güvercin besleme yasağının kalkması, Çözülme döneminin geldiğini simgeler. Araştırmacı Karolina De Magd Soep, alegorik bir evren içerisinde sunulan hikâye için “Trifonov’un eserini okuduğumda, onun, gündelik yaşama sızan Stalinizme ait muazzam psikolojik saptamalarda bulunduğunu anladım” yorumunda bulunur (Karolina De Magd-Soep, 1997: 167).

Kimi zaman gerçekten de sansürünün bilgisizliği yüzünden sakıncalı göndermeler içeren eserlerin basılabildiği olur ancak metin sansürünün eline geçene kadar editör, uzman editör ve baş editörün kontrolünden geçtiğinden bu tür hataların sayısı son derece azdır. Editörler, sansürçülerden

daha donanımlı olduklarından yazarlar için daha büyük tehlike arz ederler (Blyum, 2011: 574). Zira parti ileri gelenlerinin bir kitaptan hoşnutsuz olmaları durumunda işinden olanlar sansürcüler değil editöryal bölümdür. Bu sebeple editörler, şüpheli alegoriler içeren metinlerin kuruldan geçmemesi için çok daha fazla çaba gösterirler.

1970'li yıllarda Sovyet yayınevlerinde bir nebze boşluk sezilir. İ. P. Uvarova bu durumu,

“Komitenin bu metinlere nasıl izin verdiğini tasavvur etmek oldukça zor. Ancak tahmin yürütmek gerekirse metinlerde kullanılan dil örtük bir dil ya da Ezop dili olduğundan, diğer bir deyişle doğrudan göndermeler olmadığı için rejim düşmanlığı unsurlarının varlığını tespit etmek zordur ve bu sebeple basılabilmişlerdir. Elbette elimizde sansürcünün göndermeli metne göz yumduğuna dair kanıt yok. Editörlerinse buna göz yummamak için çok daha esaslı sebepleri var” (Uvarova, 2001: 311) sözleriyle aydınlatır.

Rejim için tehlike arz eden göndermeleri bulmakta hayli talimli olan sansürcüler yalnızca direk ifade edilen sakıncalı cümleler aramakla kalmayıp metnin arka planını da tahmin etmeye gayret eder. Yazar Vladimir Voinoviç, Antisovyet Sovyetler Birliği adlı çalışmasında, eserlerde, olmayan kinayelerin nasıl arandığına hatta “bulduğuna” dair çarpıcı örnekler verir. Örneğin 1968 yapımı Dikkat, Kaplumbağa Var (Внимание, черепаха!) adlı Sovyet çocuk filminin senaryosunda bir sahne şüpheli bulunur. Bu sahnede yolda kaplumbağa gören Sovyet tank komutanı onu ezmemek için yoldan çıkmayı emreder. Editörlerden biri senaryodaki kaplumbağa ile kastedilenin Çekoslovakya olabileceğini ve bu yolla Prag baharına göndermeler yapıldığını düşünür (Blyum, 2011: 574).

Stalin döneminde, komünist editör ve komünist sansürcüler, yaratıcılığın diktatörlüğün çıkarları uğruna harcanmasından sorumlu memurlar olarak görüldüklerinden güçlerini birleştirip Ezop dilini kullanan yazarlarla mücadele ederler (Gul, 1973: 184–201). 70'li yıllarda parti politikalarının hayal kırıklığı yaşatması ve Sovyet ideolojisine olan güvenin azalması neticesinde kiskanç parti editörlerinin yerine mevcut düzenden hoşnut olmayıp birtakım reformlara gidilmesi gerekliliğinin altını çizen editörler göreve gelirler. Böylece daha önce sansürcüyle işbirliği halinde hareket eden editörler yazarlardan yana duruş sergilemeye başlarlar (Denisenko, 2014: 72). Ünlü Sovyet yazar Boris Strugatski, “Editörler arasında son derece dürüst ve akıllı olanlar da yok değildi. Yazarın yanındaydılar, onu koruyup, eserinin berbat edilmesine izin vermiyorlardı” (Strugatski, B. İnterv'yu, <http://www.diletant.ru> (E.T.: 05.02.2018).) sözleriyle Sovyet yazın dünyasında konjonktürün hafiften değiştiği zamanlar olduğunu ima eder.

SONUÇ

Yeni bir devrin kapısını aralayan Ekim Devrimiyle birlikte gelen sosyalist rejim, meşruiyet ve beka sorununun zihinleri ele geçirerek çözülebileceğini öngörür. Toplumu kuşatmaya, bireysel yaşam alanını dizayn etmeye hizmet edecek yegâne aracın, oluşturulacak dil ve söylem olduğunun bilin-

cindedir. Bu bilinçten hareketle dile müdahale ederek novoyaz adında yeni bir söylem üretir. 30'lu yıllardan sonra toplumda tam bir tahakküm oluşturulan totaliter rejim, yazarlardan rejim propagandasına hizmet edecek memurlar yaratmak ister. Yazarların bir kısmı, siyasal yapıya süreklilik kazandırmak isteyen partinin şartlarına uyarak statükoya boyun eğer. Bu gruptaki yazarlar, pasifist duruş sergileyip entelektüel sözcüğünün içini boşalttıkları için göçmen yazarlar tarafından eleştirilir. Bu göçmen yazarlar, yeni söyleme hizmet edecek eserler kaleme almayı reddederek başta Amerika, Batı Avrupa ve İsrail'e göç ederek yaratıcılıklarına oralarda devam etmiştir. Göç imkânı bulamayıp, yaratıcılığını rejimin çizdiği sınırlara hapsedmeyi içine sindiremeyen üçüncü bir grubu teşkil eden yazarlar ise rejimin sıkı sansür sistemini atlatarak okuyucuya ulaşma yolu olarak Ezop dilini seçerler. Üçüncü grubun, çeşitli alegorik anlatım biçimleri yoluyla rejimin açıklarına, eksikliklerine nazire yaptıkları metinlerini Sovyet sansür komitesinden geçirip bastırabilmesi, çok aşamalı sansür basamaklarını aşabilmesi büyük ustalık ister. Bunu başaran yazarların yaratıcılıklarını en üst seviyeye taşıdığı varsayılır.

İnsan doğasını yadsıyan ve onu kendisinin oluşturduğuna inanan iktidar, toplum üzerinde, toplumu var eden ya da onu ortadan kaldıran bir güce sahip olmuştur. Karşısında hiçbir gücün direnemeyeceği vurgusunu yapan parti, toplumu ve onu oluşturan bireyleri istedikleri yönde şekil verilecek bir madde olarak algılamaktadır (Müftüoğlu, Özbay, 2015: 187). Yazarlar Ezop diliyle, sosyalist ideolojinin ideal toplumu inşa etme, adalet ve eşitlik, hakkaniyet vaatlerinin gerçekleştirilme çabasını eserlerine, çok az sayıda insanın anlayabileceği alegorik bir dil serpiştirmek suretiyle eleştirirler. İktidarın, kolektif bir bilinç oluşturma, kazandığı gücü devam ettirme, bireyin bağımsız hareket etmesini engelleme gayesiyle toplumu katlanılması zor dayatmalarla denetlemesini hicvederler.

Sovyetlerde, muhalif yazının totaliter dilin panzehiri olarak kullandığı Ezop dili, dili zenginleştirerek ona sahip çıkar. Sovyetlerdeyken Ezop dilini tercih eden, daha sonra göç imkânı bulup daha özgür bir biçimde yazmaya başlayan yazarların yaratıcılıklarında düşüş gözlemlenir. Diğer bir deyişle özgür ortamda gönüllerince yazdıkları metinler, Ezop dilinde yazdıkları eserler kadar rağbet görmez. Muhalif yazarların, bu vesileyle sözlük içeriklerini yeniden oluşturmak, kelime hazinesini zayıflatmak, kavramların içini iktidar lehine unsurlarla doldurmak suretiyle insanları düşünmek ve sorgulamaktan alıkoymayı amaçlayan iktidarı, bir nevi kendi silahıyla vurduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

- AKSAN, Doğan (1998). *Her Yönüyle Dil*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AKTULUM, Kubilay (2014). *Metinlerarası İlişkiler*, Ankara: Kanguru Yayınları.
- BİRYUKOVA, N. S. (2014). "Anıştırma Olgu Türleri Üzerine" (çev: O. Kozan), *Kültürdilbilim: Temel Kavramlar ve Sorunlar* (ed. O. Kozan), Ankara: Gazi Kitabevi, s. 107-112.
- BLOH, A. M., (2005). *Sovetskiy Soyuz v inter'yere nobelevskih premiy*. Faktı. Dokumentı. Razmıshleniya, Moskva, Fizmazlit.
- BLYUM, A. (2011). *Russkiye pisateli o tsenzure i tsenzorah. Ot Radişçeva do naşih dnei: 1790–1990: Opit kommentirovannoy antologii*, SPB.: OOO "Poligraf",
- CIPRIANI, Roberto (1987). "The Sociology of Legitimation", *Current Sociology*, 5/2 (Summer).
- ÇAYLAK, Hanife (2017). "Ekim Devrimiyle Dile Gelen Bir Dil Olgusu Olarak 'Novoyaz', 6th International KTUDEL Conference (17-18 Mayıs), Trabzon, s. 192-202.
- ÇETİN, Halis (2002). "Totalitarizm: İdeolojik Kökenleri ve Toplumsal İnşa Araçları", *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs Cilt:26 No: 1, s.15-43.
- DENİSENKO, V.A. (2014). "Ezopov yazık v sovetskoy istoričeskoy proze semidesyatıh godov (na materiale analiza romana V. Voynoviça "stepen' doveriya")", *Vestnik YUUrGU. Seriya "Lingvistika"*, tom 11, № 4, s.70-75.
- SVİRSKİ, G. (1979). *Na lobnom meste: literatura npravstvennogo soprotivleniya* (1946-1976) (Vol. 1). Overseas Publications Interchange.
- GORDİN, YA. Zanyatiya istoriyey kak oppozitsionniy akt, <http://magazines.russ.ru/znamia/2001/4/itogi.html> (E.T.: 23.08.2013).
- GUL, R. B., Odvukon' (1973). *Sovetskaya emigrantskaya literatuta*, Nyu-York: Most.
- HAYEK, Friedrich A.von. (1999). *Kölelik Yolu*, (Çev:Turhan Feyzioğlu Yıldırım Arsan). Ankara: Liberte Yay. <http://chuhoncev.poet-premium.ru/poetry/izbran.html>, E. T.: 08.02.2018.
- Hudojestvennaya jizn' Rossii 1970-ih godov sistemnoye tseloye / İ. P. Uvarova [i dr.]. – SPB.: Aleteyya, 2001.
- İSKANDER, F. İnterv'yu "Çayke", <https://www.chayka.org/node/1816> (E.T.: 23.08.2013)
- KARAMURZA, S.G. (2003). *Yevreyi, dissidenti, yevrokommunizm*, Moskva, Algoritm.
- KAROLİNA De Magd-Soep (1997). *Yu. Trifonov i drama russkoy inteligentsii*, Çev. M. A. Litovskaya, Yekaterinburg, Ural.
- KVYATKOVSKİ, A. P. (2000). *Şkol'ny poetičeskiy slovar'*, M., Drofa.
- LINZ, Juan J. (1984). *Totaliter ve Otoriter Rejimler*, (Çev: Ergun Özbudun). Ankara: Siyasi İlimler Türk Derneği, S Yayınları.

- MARDİN, Şerif. (1976). *İdeoloji*, Ankara: Sosyal Bilimler Derneği Yayınları.
- MARGOLİNA, A.A. (1990). "Ezopovskaya reç' v russkoy raboçey peçati 1910–1914 gg.": avtoref. dis. ... kand. Filol. Nauk: M., – 57 c.
- MÜFTÜOĞLU, M. Caner ve ÖZBAY, Fatih (2015). "Gündelik Hayatta Totalitarizm: George Orwell'ın 1984 Adlı Distopya Romanda İdeal Toplum Tasavvurları", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı/44, 2015, s. 179-189.
- ONARAN, A.Ş. (1984). *Kamuoyu El Kitabı*, İstanbul: Filiz Kitabevi.
- RUPNIK Jacques. (1993). *Totalitarizmin Yeniden Değerlendirilmesi*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları. Sivil Toplum ve Devlet. (Der: John Kean. Çev: Ahmet Çiğdem).
- STRUGATSKİ, B. İnterv'yu, <http://www.diletant.ru> (E.T.: 05.02.2018).
- TAN METREŞ, Eda Havva (2016). "Kentsel Bellek Bağlamında Yu. V. Trifonov'un Öykülerinde 'Moskova'", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış doktora tezi).
- TAN METREŞ, Eda Havva (2017). "Stalin: Devrim Üniversitesinden Sovyet Olimpos'una", *Liderlerin Sovyeti (Devrimden Prestroykaya)*, s.41-78.
- Tolkoviy Slovar' Uşakova
<http://ushakovdictionary.ru/word.php?wordid=12124>, E. T.: 07.02.2018.
- ÜÇGÜL, Sevinç (2006). *Rus Göçmen Edebiyatı I*, Ankara: Kapadokya Kitabevi.
- VIGODSKİ, L. S. (1993). LURİYA, A.P. *Etyudi po istorii povedeniya*, M. Pedagogika.
- VOYNOVIÇ, V. (1992). *Антисоветский советский союз*, <https://www.e-reading.club/book.php?book=11799>, E. T.: 09.02. 2018.